

T.C. BAŞBAKANLIK
YURTDIŞI TÜRKLER
VE AKRABA TOPLULUKLAR BAŞKANLIĞI

ORSAM KAYNAK

NO.1, NİSAN 2016

ORSAM
ORTADOĞU STRATEJİK ARAŞTIRMALAR MERKEZİ
CENTER FOR MIDDLE EASTERN STRATEGIC STUDIES
مركز الشرق الأوسط للدراسات الاستراتيجية

ORTADOĞU SİYASETİNE GİRİŞ: TEMEL FAKTÖRLER, AKTÖRLER VE DİNAMİKLER

Yrd. Doç. Dr. Bayram SINKAYA

Bayram Sinkaya, lisans eğitimini Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde, yüksek lisans ve doktora çalışmalarını ODTÜ Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde tamamlamıştır. Lisansüstü çalışmaları sırasında Tahran Üniversitesi ve Columbia Üniversitesi'nde misafir araştırmacı olarak bulunan Sinkaya, hâlihazırda Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde öğretim üyesi ve ORSAM'da danışman olarak görev yapmaktadır. Sinkaya'nın başlıca akademik ilgi alanları İran siyaseti, Devrim Muhafızları Devrim Muhafızları, Ortadoğu Siyaseti ve uluslararası ilişkilerdir.

Bu çalışmanın amacı Ortadoğu siyaseti çalışan öğrencileri temel konularda bilgilendirmek ve bölge siyasetinin incelenmesi amacıyla bir çerçeve sunmaktır. Bu bağlamda iki hususa dikkat çekilmektedir. Birincisi bölge ile ilgili bir konu çalışılırken meselenin eşzamanlı ve karşılaştırmalı bakış açısıyla ele alınması gereğidir. İkincisi, siyasi analizler yapılırken ele alınan konunun belli bir mekânda ve tarihsel bağlamda çok sayıda faktörün etkileşimiyle şekillenen bir sürecin parçası olduğu gerçeğidir. Bu bağlamda elinizdeki çalışmada öncelikle Ortadoğu siyasetinde etkili olan fiziki ve beşeri coğrafya, ekonomi ve tarih gibi temel faktörler ele alınmıştır. İkinci kısımda bölge siyasetinde belirleyici olan başlıca aktörler, yani devletler, uluslararası örgütler ve bölge dışından büyük güçler ile bu aktörlerin Ortadoğu siyasetindeki rolleri tartışılmıştır. Son olarak Ortadoğu'da ortaya çıkan konjonktürel faktörlere, bölgesel ve küresel dinamiklere kısaca değinilmiştir. Bölgede etkili yapısal faktörler, aktörler ile bölgesel ve küresel dinamiklerin birbirlerini nasıl etkiledikleri tartışılmıştır.

Ortadoğu tabiri ilk olarak 20. yüzyılın başında ortaya çıkmış, kültürel veya coğrafi bir tanımdan ziyade siyasi içerikli sübjektif bir kavramdır.¹ İngilizler tarafından icat edilen ve kendi stratejik hedefleri doğrultusunda kullanılan bu kavram giderek yaygınlık kazanmıőtır. Fakat bu kavramın kapsadığı alanlar, içerdiği coğrafi bölgeler, ölkeler zamanla değişiklik göstermiőtir. Bu nedenle Ortadoğu'nun tam olarak neresi olduğu, sınırlarının nerede başlayıp nerede bittiği her zaman tartışma konusu olmuştur. Bununla birlikte yaygın eğilim, Arap dünyası, İsrail, İnan ve Türkiye'nin dâhil olduğu alanların Ortadoğu bölgesi içine dâhil edilmesi yönündedir.

Tarihte büyük medeniyetlere ev sahipliği yapmıő olan ve bugün 'Ortadoğu' olarak adlandırılan bölge, her zaman çevresi ile çeşitli düzeylerde ve şekillerde etkileşim içinde olmuştur. Bu etkileşim bölgeyi daha yakından tanıma ihtiyacını ortaya çıkarmıőtır. Bu çerçevede, bölgede yaőayan hakları, kültürleri, dilleri vb. tanımak ve incelemek amacıyla Avrupa'da geçmiő 16. yüzyıla kadar giden Őarkiyat araőtırmaları (oryantalizm) geleneği ortaya çıkmıştır. Őarkiyat araőtırmaları kapsamında büyük ölçüde tarih, arkeoloji, folklor, dilbilimi ve teoloji çalışmaları yapılmıőtır. Őarkiyatçılar, Batılı emperyalist devletler ile yakından işbirliği yapmıő olmaları ve yöntemleri nedeniyle daha sonraki yıllarda ciddi şekilde eleőtirilmiőtir. Őarkiyatçılık geleneğinin bölgedeki toplumsal yapılarla ilgili ortaya attığı tektip, duragan ve dini kültürün 'belirleyici' özelliğine yoğunlaşan özcü (kültürelci) tasvirleri, bölgenin anlaşılmasından ziyade şekillendirilmesine hizmet eden, yanıltıcı ve yönlendirici anlatılar olarak nitelendirilmiőtir.²

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Ortadoğu'nun ayrı bir bölge olarak ortaya çıkması ve daha sonraki yıllarda meydana gelen Soğuk Savaş, Batılı çevrelerde bölgeyi yakından tanıma ihtiyacının şiddetlenmesine neden olmuştur. Bu nedenle bölgeyi daha iyi anlayabilmek için yeni ve sistematik yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Bunlardan birisi, 'Batı merkezli' modernist yaklaşımlardır. Ortadoğu'daki sosyal, ekonomik ve siyasi yapılar ile 'modern Batı'yı karşılaştıran 'modernist' yaklaşımlar, bölgenin modernleşip modernleşemeyeceği tartışmalarına yoğunlaşmıştır. Modernist yaklaşımlar Ortadoğu'da siyaseti ve toplumu ekonomi, sosyoloji ve siyaset bilimi vb. çerçevesinde incelemiştir. Ortadoğu çalışmalarında öne çıkan yaklaşımlardan birisi de Ortadoğu ülkeleri ile Batılı emperyalist ve kapitalist güçler arasındaki ekonomik ve siyasi ilişkilerin bölgedeki toplumsal, siyasi ve ekonomik yapılar üzerindeki etkileri üzerinde yoğunlaşan tarihsel-materyalist (yapısalcı) incelemelerdir.³ Son yıllarda toplum, devlet ve uluslararası sistem arasında karşılıklı etkileşimler üzerinde duran ve bölge siyasetini bu çerçevede anlamaya çalışan tarihsel-sosyolojik çalışmalar öne çıkmıştır.⁴

Bölge çalışmalarında dikkat edilmesi gereken iki önemli husus vardır. Bunlardan birincisi, meselenin eş zamanlı ve karşılaştırmalı bakış açısıyla ele alınması gereğidir. Aksi takdirde bölgeye yönelik görünürde 'özgün' sonuçlarla karşılaşabiliriz. Bölgeye özgü olduğu düşünülen sonuçlar bizi 'istisnacılığa' (exceptionalism) sevk edebilir ki bu büyük ölçüde yanıltıcı olur. Keza bölge çalışmalarında özellikle bir veya birkaç faktöre odaklanması kaçınılmaz olarak indirgemeci olmakta ve bizi yanlış sonuçlara götürmektedir. İkincisi, siyasetin bir süreç olduğuna dikkat etmek gerekir. Siyaset belirli bir

Bölgeye özgü olduğu düşünülen sonuçlar bizi 'istisnacılığa' (exceptionalism) sevk edebilir ki bu büyük ölçüde yanıltıcı olur. Keza bölge çalışmalarında özellikle bir veya birkaç faktöre odaklanması kaçınılmaz olarak indirgemeci olmakta ve bizi yanlış sonuçlara götürmektedir.

mekânda ve tarihsel bağlamda çok sayıda faktörün etkileşimiyle şekillenen bir süreçtir.

Ortadoğu siyasetindeki etkili olan unsurları üç ana grupta toplayabiliriz: 1)Yapısal faktörler, 2) siyasi aktörler ve 3) konjonktürel faktörler (dönemsel bölgesel ve küresel dinamikler). Siyaset genellikle aktörlerle, aktörlerin düşünceleri ve kararları ile ilişkilendirilir. Oysa bölge düzeyinde siyaset söz konusu olduğunda çok sayıda ve çeşitli aktör - devletler, uluslararası güçler, uluslararası ve bölgesel örgütler, devlet-dışı aktörler - sahnede rol almaktadır. Ayrıca bu aktörler alanda diledikleri gibi hareket edemezler. Aktörlerin hareketlerini sınırlayan veya kolaylaştıran, hatta yönlendiren yapısal ve konjonktürel (dönemsel) faktörler bulunmaktadır. Dolayısıyla siyaset, aktörlerin kendi aralarındaki ilişkilerin yanında yapısal ve konjonktürel faktörlerle etkileşimi sonucunda ortaya çıkmaktadır.

Yapısal faktörler

Yapısal faktörlerden ilk akla gelen, aktörlerin imkânları ve kaynakları üzerinde belirleyici bir rol oynayan fiziki ve beşeri coğrafyadır. Aktörlerin, devletlerin yerleştiği bölgelerin jeopolitik konumu, coğrafi özellikleri – denize çıkışının olup olmaması, fiziksel özellikleri, iklim, tabii kaynakları vb. – politika tercihlerini yakından etkilemektedir. Keza bir ülkenin tarımsal üretim açısından kendisine yeterli olup olmaması vb. durumlar politika yapımında belirleyici olmakta ve dış politika seçeneklerini sınırlamaktadır. Örneğin, Türkiye enerji ihtiyacını karşılamak için petrol ve doğal gaz ithal etmek zorundadır.

Toplumsal yapı ve toplumun demografik özellikleri de devletlerin imkân ve kabiliyetlerini büyük ölçüde

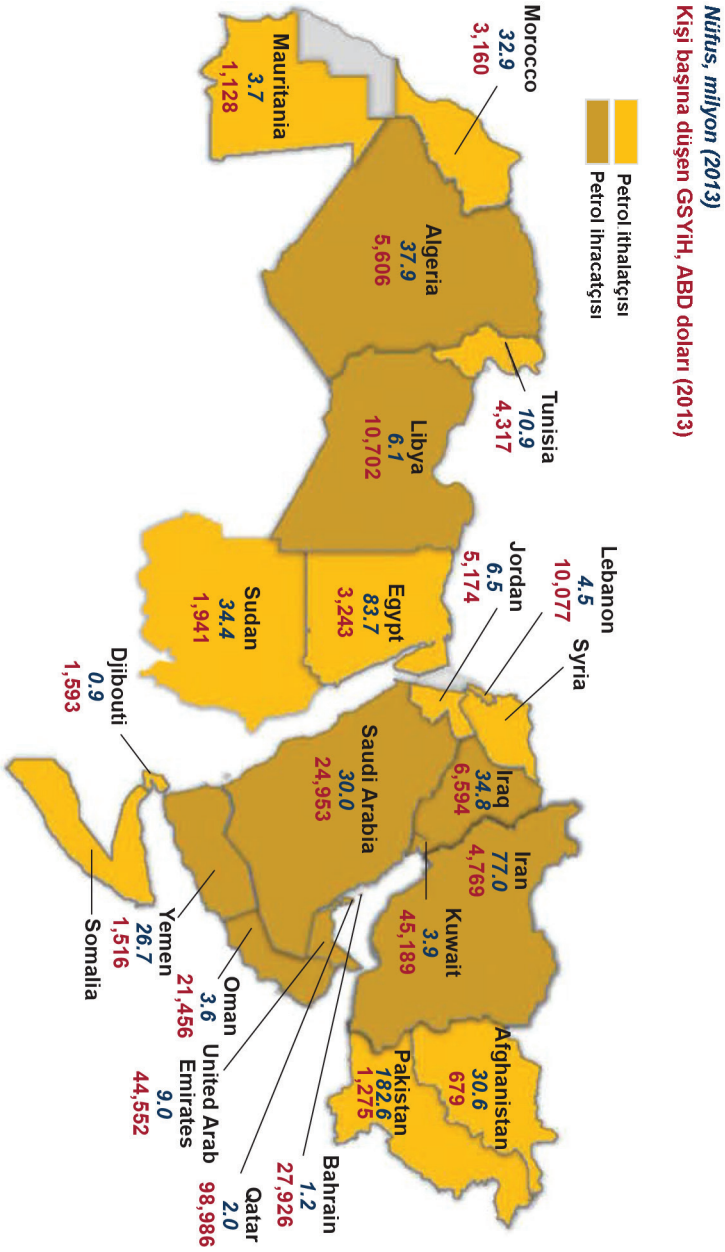
sınırlamaktadır. Bu çerçevede ilk akla gelen husus, ülkede başat olan grupların milli, etnik veya dini özellikleridir. İran, İsrail ve Türkiye dışındaki Ortadoğu ülkelerinde Arap nüfusu baskındır. Nüfusunun çoğunluğu Yahudi olan İsrail, Şiilerin çoğunlukta olduğu İran, Irak ve Bahreyn ile genel nüfusun neredeyse yarısını Hristiyanların oluşturduğu Lübnan dinsel açıdan Ortadoğu'nun genelinden ayrılmaktadır. Bununla birlikte Ortadoğu ülkelerinin hemen hepsinde kayda değer oranda dilsel, etnik veya dini/mezhepsel azınlık bulunmaktadır. Azınlıkların iktidar ile ilişkileri ülkelerin iç ve dış siyasetleri ile güvenlik politikalarını yakından etkilemektedir. Günümüzde Irak başta olmak üzere Türkiye, İran ve Suriye'de kendini gösteren Kürt siyasi hareketleri, şüphesiz bu tarihsel bağlam çerçevesinde düşünülmelidir.

Ülkedeki etnik ve dini dağılımının yanında yetişmiş insan gücünün varlığı ve genel nüfusa oranı, nüfusun yaş ortalaması, okuryazarlık oranı, eğitim durumu, nüfusun kırsal ve kentsel dağılımı vs. siyaset üzerinde doğrudan veya dolaylı bir şekilde etkili olmaktadır. Nüfusun siyasete etkisi bağlamında hatırlanması gereken bir başka husus da toplumsal tabakaların gücü ve birbiriyle ilişkisidir. Sermayedar kesimin gücü, askeri elitlerin gücü veya din adamlarının toplum üzerindeki etkisi farklı şekillerde siyaseti belirlemektedir.

Ülkelerin iktisadi özellikleri de siyasetin belirlenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Mesela petrolün varlığı ya da yokluğu iç siyaseti de dış siyaseti de yakından etkilemektedir. Zira ekonomik altyapıya göre ülkelerin ihtiyaçları değişmektedir. Mesela Suriye, Mısır, Yemen gibi nüfusun kalabalık olduğu ülkelerde işgücü potansiyeli yüksek ama enerji kaynakları kısıtlıdır. Bu ülkeler, enerji kaynaklarını ithal etmek, iş gücünü dışarıya

Ülkedeki etnik ve dini dağılımının yanında ülkede yetişmiş insan gücünün varlığı ve genel nüfusa oranı, nüfusun yaş ortalaması, okuryazarlık oranı, eğitim durumu, nüfusun kırsal ve kentsel dağılımı vs. siyaset üzerinde doğrudan veya dolaylı bir şekilde etkili olmaktadır.

Ortadoğu, Kuzey Afrika, Afganistan ve Pakistan

göndermek zorunda kalmaktadır. Keza, Basra Körfezi ülkelerinin çoğu enerji kaynakları açısından zengindir ama nüfus bakımından zayıftır. Bu nedenle Körfez ülkeleri dışarıdan çok sayıda işçi getirmek zorunda kalmaktadır.

Ortadoğu ülkelerinin büyük bir çoğunluğu, gelişmekte olan veya az gelişmiş ülkeler kategorisinde değerlendirilmektedir. Bu nedenle bütün hükümetlerin öncelikli sorunlarından birisi kalkınma olmuştur. Bölgede 20. yüzyılda ortaya çıkan devletler, öncelikle otoritesini güçlendirmek için kendisinin merkezinde olduğu milli ekonomik yapılar kurmaya çalıştı ve gümrük duvarları yükseltildi. Fakat bu devletler, iki temel ekonomik sorunla karşılaşmıştır; sanayi altyapısının yokluğu ve sermayenin yokluğu. Bu durum, devletin ekonomide doğrudan belirleyici bir rol oynamasına sebep olmuş, devletçi kalkınma stratejileri izlenmiştir. Ancak bu stratejiler, 1970'lere gelindiğinde bürokrasinin hantallığı ve yozlaşma gibi nedenlerle başarısızlığa uğramıştır. Ekonomik krizlerden kurtulmak isteyen hükümetler IMF ve Dünya Bankası gibi örgütlerden kredi arayışına girmiştir. Fakat IMF ve Dünya Bankası destekleri için yapısal dönüşüm programları şart koşuldu. Bu, devletin ekonomiden çekilmesi, ekonominin liberalleşmesi ve dış ticaretin serbestleşmesi anlamına geliyordu. Böylece ortaya çıkan liberalleşme süreci 1990'larda bölgede en çok tartışılan konulardan birisi olmuştur. Bazı ülkelerde liberalleşme programları ekonomik alanda kısmen başarılı olmuş, ama siyasi alanda istenen özgürleşme sağlanamamıştır.⁵

Ortadoğu'da ekonomi deyince ilk akla gelen şeylerden birisi petroldür. Bölgede ilk defa 1900'lerin başlarında İran'da bulunan petrol, kısa süre içerisinde stratejik bir ürüne dönüşmüştür. Petrol hem ülke içindeki siyasetin hem de uluslararası siyasetin seyrinde etkili

olmuştur. Zamanla artan petrol gelirleri bölgede ‘rantiyer devlet’lerin ortaya çıkmasına neden oldu. Petrolün üretim maliyeti ile satış gelirleri arasındaki farkın petrol şirketlerinin millileştirilmesinin ardından doğrudan devletin kasasına gitmesi, hakim siyasi rejimler ile halk arasındaki ilişkinin şekillenmesinde etkili olmuştur. Birçok hizmetin ücretsiz veya çok ucuza sunulduğu, neredeyse hiç vergi alınmayan, buna karşılık halkın siyasal katılımının oldukça kısıtlı olduğu bu ilişki büyük ölçüde iç siyaseti şekillendirmiştir. Petrolün uluslararası politikada artan etkisi ise 1973’te petrol kriziyle çarpıcı şekilde görülmüştür. Suudi Arabistan’ın Arap-İsrail savaşı sırasında İsrail’e yardım eden ABD ve Hollanda’ya ambargo kararı almasıyla başlayan süreçte petrol fiyatları dört kat artmıştır. Bu süreçte ortaya çıkan ‘petro-dolarlar’, uluslararası ekonomi-politik etkisinin yanında petrol ihraç eden ülkelerin daha fazla zenginleşmesine neden olmuş ve bu ülkelerin siyasi imkân ve kabiliyetlerini artırmıştır. Ancak unutulmamalıdır ki bölgede petrol açısından zengin ülkelerin yanında Türkiye, Suriye, Mısır, Ürdün, Tunus ve Filistin gibi petrol fakiri ülkeler de bulunmaktadır. İkinci grupta yer alan bu ülkeler enerji maliyetlerinin artmasından olumsuz etkilenmektedir.

Bölge siyaseti üzerinde belirleyici etkiye sahip yapısal faktörlerden birisi de tarihtir.⁶ Tarihsel miras devletlerin ve milletlerin şekillenmesinde, siyasal kültürün şekillenmesinde etkili olduğu gibi günümüzde hala devam eden bir takım yapısal sorunlara yol açabilmektedir. Ortadoğu 19. yüzyılın sonlarına kadar büyük ölçüde Osmanlı hâkimiyetinde idi. Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra Osmanlı Devleti’nin yıkılmasıyla bölgede yeni devletler kuruldu.⁷ Bölgenin siyasi haritasının 1916’da İngiltere ve Fransa arasında imzalanan gizli Sykes-Picot Anlaşması

ile şekillendiği sık sık ifade edilir. Fakat bölgenin siyasi haritası büyük ölçüde 1919 Paris ve 1920 San Remo konferanslarında belirlenmiştir. Bununla beraber bölgede 1920’lerde bağımsız olan sadece dört devlet vardı; İran, Türkiye, Suudi Arabistan ve Yemen. Diğer bütün ülkeler manda, himaye veya kolonileştirme suretiyle bir şekilde Avrupalı emperyalist devletlerin denetimleri altına girmişlerdi. Ancak İkinci Dünya Savaşından sonra başlayan ‘dekolonizasyon’ sürecinin sonunda Ortadoğu siyasi haritası bugünkü şeklini almıştır. Bu dönemde yaşanan devlet inşası süreciyle siyasi rejimlerin tipleri ve yapıları belirlenmiştir. İsrail ve Filistin dışında İngiliz hakimiyetindeki bölgelerde monarşiler kurulurken, Fransızların etkili olduğu Lübnan, Suriye, Tunus ve Cezayir’de cumhuriyet rejimleri kurulmuştur. Devlet inşası süreci yakın geçmişte olduğu gibi günümüzde de bölgede temel siyasi ve güvenlik sorunlarını doğrudan etkilemektedir. Devlet inşası sürecinde iktidarın merkezine yerleşen ve avantajlı konumda bulunan aşiret, mezhep, sosyal grup ile iktidardan uzak kalan kesimler arasındaki ilişkiler siyasetin başlıca kırılma noktalarını belirlemektedir. Ayrıca devlet inşası sürecinde belirlenen sınırlar, bazı durumlarda yapısal sorunlara dönüşebilmektedir. Sınırların büyük güçler tarafından ‘keyfi’ olarak belirlendiği Ortadoğu’da birçok ülkenin komşusuyla sınır sorunu bulunmaktadır.

Siyasi Aktörler

Bölge siyasetinde etkili olan siyasi aktörler şu şekilde gruplandırılabilir; bölge devletleri, uluslararası sistem içindeki büyük güçler, uluslararası ve bölgesel örgütler ve devlet-dışı aktörler, Yukarıda ifade edildiği gibi bu aktörler yapısal faktörlerin sunduğu imkânlar ile getirdiği kısıtlamalar çerçevesinde siyaset yapmaya çalışmaktadır.

Ortadoğu ülkelerinin büyük bir çoğunluğu, gelişmekte olan veya azgelişmiş ülkeler kategorisinde değerlendirilmektedir. Bu nedenle bütün hükümetlerin öncelikli sorunlarından birisi kalkınma olmuştur.

Bu süreçte aktörler kendi aralarında da sürekli etkileşim içindedir.

Ortadoğu siyasetinde temel aktör devletlerdir. Devlet, belirli bir toprak parçası üzerinde egemen olan en yüksek siyasi otorite olarak siyasi, iktisadi, sosyal vb. alanlarda politika belirleyici başlıca güçtür. Ortadoğu’da köklü, bürokratik gelenekleri olan devletlerin (Türkiye, İran, Mısır) yanı sıra kolonyal mirasın ürünü olan devletler de (Lübnan, Suriye, Irak, İsrail ve Ürdün) vardır. Ayrıca Basra Körfezi bölgesinde bir takım ‘şehir’ devletleri (Kuveyt, Katar, Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri) ile Suudi Arabistan ve Umman gibi ülkelerde de geleneksel siyasi otoriteler varlıklarını korumuştur.

Devlet siyasetin temel aktörüdür ama devlete rengini veren ve siyaseti belirleyen ülkede hakim olan siyasi rejimdir. Yani belirli bir ülkedeki siyasi rejim oradaki hükümetin şeklini, ideolojisini, temel kurallarını ve örgütlenmesini belirleyerek devleti temsil etmektedir. Ortadoğu’daki siyasi rejimler/devletler değişik açılardan; rejimin meşruiyet kaynağına göre *teokratik/seküler*, yönetim şekline göre *cumhuriyet/monarşi*, siyaset tarzına göre *demokratik/otoriter*, bölgeye ve uluslararası sisteme bakışına göre *revizyonist/statükocu*, başlıca sosyal ve iktisadi politikalarına göre *devrimci-radikal/muhafazakâr* gibi değişik kategorilere ayrılabilir. Rejimler sürekli değildir. Devrim, darbe, savaş gibi nedenlerle rejimler yıkılabilmekte, böylece devletin temel politikaları değişebilmektedir. Nitekim 1952’de Mısır’da, 1958’de Irak’ta, 1969’da Libya’da ve 1979’da İran’da monarşiler devrilmiş, ‘cumhuriyet’ rejimleri kurulmuştur. Mesela Abdülnasır’ın yönetimindeki Mısır radikal, revizyonist iken 1980’lerde statükocu olmuştur. Keza 1979 İslam Devrimi’ne kadar statükocu ve muhafazakâr olan İran, o

tarihten sonra revizyonist ve radikal bir devlet haline gelmiştir. Son olarak Mısır, Tunus ve Libya’da uzun yıllar hâkim olan rejimler ‘Arap Baharı’ sırasında yıkılmıştır.

Siyasetin şekillenmesinde rejimin niteliği kadar devletin gücü de belirleyici olmaktadır. Tanımları ve mahiyetleri tartışmalı olsa da *meşruiyet, otonomi ve hâkimiyet* devletin gücünü gösteren başlıca kriterler olarak görülmektedir.⁸ Ortadoğu devletleri ile ilgili en yaygın tartışma konularından birisi bölgede hâkim olan siyasi rejimlerin meşruiyetinin zayıf olduğu iddiasıdır. Meşruiyet kaynağı zayıf olan rejimler iktidarlarını sürdürmek için sıkça kaba güce ve baskıcı yöntemlere başvurmaktadır. İşte bu yüzden bu devletlere otoriter ya da polis devletleri denilmektedir. Esadlar yönetimindeki Suriye ve Saddam Hüseyin yönetimindeki Irak otoriter devletlerin önde gelen örnekleridir. Diğer taraftan meşruiyet kaynağı zayıf rejimler meşruiyetlerini artırmak için güvenlik sorunlarını ön plana çıkarma veya ulus ötesi ideolojilere dayanma eğilimindedir.

Devletin otonomisinden kastımız ise rejimin varlığını sürdürmek için hâkim olduğu ülkedeki toplumsal güçlerden veya dış güçlerden bağımsız hareket edebilme kapasitesidir. Otonom rejimler, böylece, siyaset yaparken çok rahat hareket edebilmektedir. Dış yardımlar ve petrol gelirleri gibi rant getirici unsurlar da devletin otonomisini güçlendirmektedir. Toplumsal güçlerden ve dış etkilerden bağımsız olmak rejimlere hareket serbestisi kazandırmaktadır, fakat aynı zamanda toplumsal ve/veya dış destekten yoksun olması nedeniyle iş başındaki iktidarı zayıflatmaktadır. Bu nedenle, iktidarını güçlendirme arayışındaki rejimler, belirli bir gruba, aşirete, partiye vs. dayanma eğilimine girmektedir ki bu bir süre sonra bir

Devlet inşası sürecinde iktidarın merkezine yerleşen ve avantajlı konumda bulunan aşiret, mezhep, sosyal grup ile iktidardan uzak kalan kesimler arasındaki ilişkiler siyasetin başlıca kırılma noktalarını belirlemektedir.

taraftan devletin otonomisini olumsuz etkilemekte, diğer taraftan meşruiyet sorununu derinleştirmektedir.

Ülkesi üzerindeki hâkimiyeti zayıf olan devletler/rejimler ise genel siyaseti belirleme gücünü de kaybetmektedir. Lübnan, Amerikan müdahalesi sonrası Irak ve iç savaş içindeki Suriye bunun en açık örnekleridir. Bu gibi durumlarda diğer devletlerin bu ülkelere müdahaleleri artarken, ülkenin siyasi arenasında da devlet-dışı aktörler ön plana çıkmaya başlamaktadır.

Ortadoğu siyasi arenasında Arap Birliği Teşkilatı, İslam İşbirliği Örgütü, Körfez İşbirliği Konseyi gibi bölgesel örgütler de yerlerini almasına rağmen bu örgütler bölgesel düzeyde siyaset yapımında çok etkili olamamıştır. Bölgedeki güçlü devletlerin bu örgütleri kendi siyasal araçları haline dönüştürme ihtimalleri rakip devletlerin ve daha zayıf devletlerin işbirliği çalışmalarında gönülsüz kalmalarına neden olmaktadır. Ortadoğu'da bölgesel örgütlerin zayıflığının diğer bir nedeni ise bu örgütlerin çoğunlukla yaratıcı ve sürekliliği öngörülen bir fikir etrafında değil, bazı tehditlere ve olaylara tepki olarak ortaya çıkmış olmasıdır. Ayrıca, Ortadoğu bir analiz birimi olarak ele alınsa da bölgesel kimlik ve değerler gelişmemiştir. Bu nedenle bölgede etkin olan başlıca aktörler bölgecilikten uzak bir şekilde ya Arap milliyetçiliği gibi bir ideoloji etrafında ya da İslam gibi bölgenin sınırlarını aşan bir şekilde örgütlenme yoluna gitmişlerdir. Bunun dışında, bölge dışı devletlerin de desteği ile yine bölge içinden algılanan tehditlere karşı kimi bölge devletlerinin güvenlik işbirliği çalışmaları (örneğin; Bağdat Paktı) ile belirli ve sınırlı doğal kaynaklara sahip ülkelerin çıkarlarını korumak için koordinasyon çalışmaları (OPEC) olmuştur. Ancak bu girişimler etkin bölgesel siyasi örgütlere dönüşmemiştir.⁹

Bölge siyasetinde dikkate alınması gereken aktörlerden birisi de devlet-dışı veya devlet-altı aktörlerdir. Örneğin örgütlenmiş etnik veya dini azınlıklar özellikle zayıf devletlerin egemen olduğu ülkelerde etkin siyasi aktörler haline gelmektedir. Hatta bunların etkileri sadece buldukları ülkelerle sınırlı kalmamakta, gerek ülke içindeki mücadelelerine dışarıdan müttefik aramaları, gerekse kimi eylemleri nedeniyle bölgesel siyaseti de derinden etkilemektedir. Mesela Lübnan Şiiilerinin bir siyasi örgütü olan Hizbullah, İran ile yakın ilişkileri sayesinde İran'ın nüfuzunu bölgeye taşıırken; Haziran 2006'da iki İsrail askerini kaçıırarak İsrail'in Lübnan'a saldırmasına neden olmuştur. Yine benzer şekilde Kürtlerin özellikle I. Körfez Savaşı'ndan (1991) sonra Irak'ın kuzeyinde özerk yönetim kurma çalışmaları Türkiye, İran ve Suriye gibi diğer bölge ülkelerini ciddi şekilde kaygılandırmış ve onların bölge siyaseti üzerinde etkili olmuştur.¹⁰ Bu çerçevede bazı zamanlarda aşiretler de bölge siyasetinde etkin aktörlere dönüşebilmektedir. Özellikle merkezi devletlerin etkinliğinin zayıfladığı zamanlarda veya kontrolü kaybettiği noktalarda aşiretlerin etkisinin arttığını görüyoruz. Nitekim 2003'te Amerikan müdahalesi sonrasında Irak'ta ve Arap Baharı sürecinde Libya'da aşiretler önde gelen siyasi aktörler oldu.

Bölgenin tarihsel arka planında görüldüğü gibi bölge dışından bazı devletler de kimi politikalarıyla bölgenin kaderi üzerinde belirleyici olabilmektedir. Özellikle büyük güçler her dönemde Ortadoğu'ya kendi çıkarlarına göre şekil vermeye çalışmaktadır.¹¹ 20.yüzyılın başında İngiliz ve Fransız emperyalizminin etkisi altındaki bölge Soğuk Savaş döneminde Amerikan-Sovyet rekabetine sahne olmuştur. Soğuk Savaş'ın bitmesinden sonra farklı güçler farklı amaçlarla ve yöntemlerle Ortadoğu'da

**Siyasetin
şekillenmesinde
rejimin
niteliği kadar
devletin gücü
de belirleyici
olmaktadır.
Tanımları ve
mahiyetleri
tartışmalı olsa
da meşruiyet,
otonomi ve
hâkimiyet
devletin gücünü
gösteren başlıca
kriterler olarak
görölmektedir.**

kendi etki sahasını kurmaya çalışmıştır. Bununla beraber Körfez Krizi'nin (1990-91) sonucunda bölgede Amerikan askeri ve siyasi varlığı ve etkisi görünür şekilde artmıştır. Bu dönemde uluslararası sistemde “Yeni Dünya Düzeni”nden söz edilirken bölgeye yönelik olarak da “Yeni Ortadoğu” söylemi ön plana çıkmaya başlamıştır.¹² ABD'nin başat rol oynadığı, bölgesel sorunların barışçıl çözümünü; askeri harcamaların azaltılmasını; ekonomik ve sosyal kalkınmayı ve bölgesel ekonomik entegrasyonu öngören “Yeni Ortadoğu” vizyonunun iki temel sütunu vardı: Arap-İsrail barışının sağlanması ve Basra Körfezi'nden petrol akışının güvenliğinin sağlanması. Bu doğrultuda ‘barış süreci’ ve ‘çifte çevreleme’ politikaları öne çıkmış ve 1990'lara damgasını vurmuştur. Fakat 1990'ların sonuna gelindiğinde çifte çevreleme politikası zayıflarken Ortadoğu Barış Süreci kesintiye uğramıştır.

ABD'nin Ortadoğu'ya düzen verme çabaları sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Bunun en çarpıcı örneği ise “Büyük Ortadoğu Projesi”dir (BOP).¹³ ABD'nin Soğuk Savaş sonrasında Ortadoğu'ya vermek istediği yeni düzen girişimlerinin başarısız olması, üstüne üstlük 11

Eylül 2001’de görüldüğü gibi Ortadoğu’da artan radikalizmin Amerikan çıkarlarını doğrudan tehdit etmeye başlaması ABD’yi bölgeye yönelik politikalarında revizyona gitmeye zorlamıştır.

11 Eylül saldırıları sonrasında ABD ve müttefikleri, Ortadoğu’da yükselen ve kendilerini de tehdit eden radikalizmin temel nedeninin bölgenin geri kalmışlığı ve demokrasi eksikliği olduğunu düşünerek bölgeye aktif şekilde müdahale etmeye başlamış; kapsamlı siyasi ve ekonomik reformlar yoluyla burada toplumsal, ekonomik ve siyasal dönüşüm sağlamaya girişmiştir. George W. Bush yönetimi bu amaçla hem askeri yöntemlere hem de ABD’nin yumuşak gücüne başvurmuştur. Buna göre, Amerikan yönetimi daima Amerikan çıkarlarını önceleyecek; gerekirse ve gerekli gördüğü yerde tek taraflı da olsa askeri müdahalede bulunacaktır.¹⁴ ABD, ‘yumuşak gücü’nü kullanmaya çalıştığı BOP ile de bölgenin kalkınmasını ve demokratikleştirilmesini, özgürlüğün ilerletilmesini teşvik etmeye başlamıştır. Böylece, Ortadoğu’ya yönelik olarak geleneksel statükocu Amerikan politikasının yerini bölgede liberal demokrasinin ve serbest pazar ekonomisinin yerleşmesini öngören bir politika almıştır. Amerikan yönetiminin NATO’nun ve G-8’in desteğini almasına rağmen dışarıdan yeni bir dayatma olarak görülen bu proje, ne bölgede hüküm süren rejimler tarafından ne de yerel siyasi aktörler ve seçkinler tarafından kabul görmüştür. Türkiye’nin dışında sadece Fas, Ürdün, Bahreyn ve Yemen sürece dâhil olmuştur.

Bush yönetiminin yeni Ortadoğu vizyonu çerçevesinde ilk hamlelerinden birisi Mart 2003’te “Irak’ın Özgürleştirilmesi Operasyonu” ile Irak’ın işgal edilmesi ve Saddam Hüseyin yönetiminin devrilmesi oldu. Bush yönetimi, Irak Savaşının nedeni olarak birkaç gerekçe

Bölgenin tarihsel arka planında görüldüğü gibi bölge dışından bazı devletler de kimi politikalarıyla bölgenin kaderi üzerinde belirleyici olabilmektedir. Özellikle büyük güçler her dönemde Ortadoğu’ya kendi çıkarlarına göre şekil vermeye çalışmaktadır.

ileri sürdü: Irak'ın ABD ve müttefiklerini tehdit edebilecek şekilde kitle imha silahları elde etmesinin önünü almak, bu imkânların ABD ve müttefiklerini hedef alan uluslararası teröristlerin eline geçmesini engellemek, daha açık toplum ve istikrarlı demokrasiler kurmaya uygun bölgesel çevre yaratma amacına dönük olarak despot bir diktatörü uzaklaştırmak. Bu politikaya göre, Irak'tan başlamak üzere, Ortadoğu'da demokratik yapılar kurulacak ve böylece bölgede radikalizm azalacak, dolayısıyla Ortadoğu uluslararası tehdit üreten bir bölge olmaktan çıkacaktı.

Gerek Irak'ın işgali gerekse BOP'un başlatılması suretiyle ABD, 1980'lerden beri uyguladığı çevreleme ve caydırıcılık esasına dayanan statükocu Ortadoğu politikasının aksine statükoyu değiştirmeye çalışan revizyonist bir güç oldu.¹⁵ ABD, Saddam Hüseyin yönetimini kısa sürede devirmekte başarılı olsa da Irak'ta işler beklediği gibi gitmedi; hem direniş hareketleri hem de Iraklı siyasi liderler arasındaki ihtilaflar istikrarlı ve güçlü bir yönetimin kurulmasına engel oldu. Bu nedenle bölgede istenilen 'demokrasi dalgası' yaratılamadı. Aksine bölgede mevcut otoriter rejimler kendi 'teröristlerini' etkisiz hale getirmek için 'Amerikan yöntemlerine' başvururken, Irak'ın işgali direniş örgütlerinin ve radikal grupların daha fazla militan toplamasına yardımcı oldu. Diğer taraftan bölgedeki muhafazakâr yönetimlerin 'demokratikleşme' dalgasına uyum sağlamaya çalışmalarına karşın BOP, ABD'nin bölgedeki geleneksel müttefiklerini de tedirgin etmeye başlamış, özellikle Suudi Arabistan ile ilişkileri oldukça gerilmişti. Nihayet, Lübnan (2005) ve Filistin'de (2006) yapılan seçimlerde ABD'nin terör örgütü olarak gördüğü Hizbullah ve Hamas'ın büyük başarı elde etmesi, Amerikan girişimlerine darbe vurmuştur. Ayrıca Irak'ta yeni yönetimin tesisinin ardından 'Şii'

bir hükümetin iş başına gelmesi, Lübnan’da ve Körfez ülkelerinde Şii siyasal ‘uyanışı’ bölgede İran’ın nüfuzunu artırmış ve bazılarının tabiriyle ‘Şii Hilali’ yükselmeye başlamıştır. Bu gelişmeler üzerine, BOP adeta rafa kaldırılmış ve Amerikan yönetimi bölgenin demokratikleştirilmesi iddiasından vazgeçip geleneksel güçlü otoriter liderlere yaslanma politikasına geri dönmüştür.

Aralık 2010’da Arap Baharı’nın çıkması ve bütün bölgeyi etkilemesi Amerikan politikasını zora sokmuştur. ABD, söylemsel olarak demokratik dönüşümleri desteklese de Arap Baharı’nın yaşandığı farklı ülkelerde farklı politikalar izlemiştir. Amerikan yönetimi yoğun protesto gösterileri karşısından Mısır’da Hüsnü Mübarek’in istifa etmesini istemiş, ama devrim sonrasında seçimle iş başına gelen Mursi hükümetine aktif destek vermemiştir. Hatta 3 Temmuz 2013’te yapılan askeri darbeyi dolaylı bir şekilde desteklemiştir. Libya’da ise ABD, NATO şemsiyesi altında Kaddafi yönetimine karşı muhaliflere destek vermiştir. Suriye’de hükümetin gösterileri güç kullanarak bastırmaya çalışması üzerine Amerikan yönetimi Beşar Esad’ın meşruiyetini yitirdiğini ilan etmiş ve muhaliflerin örgütlenmesine destek vermiştir.¹⁶ Fakat Libya’da olduğu gibi askeri müdahale seçeneğinden uzak durmuş ve muhaliflere rejim karşısında avantaj sağlayacak yardımlarda bulunmamıştır.

Amerikan yönetiminin NATO’nun ve G-8’in desteğini almasına rağmen dışarıdan yeni bir dayatma olarak görülen bu proje, ne bölgede hüküm süren rejimler tarafından ne de yerel siyasi aktörler ve seçkinler tarafından kabul görmüştür.

Bölgesel ve Küresel Dinamikler

Bölgesel dinamikler bölgenin tarihsel mirası, coğrafi konumu, sosyo-politik durumu ile siyasi, iktisadi, kültürel ve dış faktörlerin etkileşimi sonucunda ortaya çıkan ve siyasi yansımaları ağır basan olgulardır. Özellikle yüksek nüfus artışı, hızlı kentleşme, eğitim düzeyinin yükselişi bu dinamikler üzerinde etkili olan başlıca sosyo-ekonomik

faktörlerdir. Bu faktörlerin yerel-kültürel değerlerle etkileşimi bazı ‘radikal’ akımların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Buna karşılık hükümetlerin yaygın sosyal, ekonomik ve siyasi sorunlarla etkili bir şekilde mücadele edememesi ve halka siyasi katılım yolunu açmaması ‘radikal’ hareketlerin güçlenmesine neden olmuştur. Böylece, bu radikal hareketler bütün Ortadoğu’da etkin olan bölgesel dinamiklere dönüşmüştür. Ortadoğu’daki bölgesel dinamiklerin başlıcaları Arap milliyetçiliği ve Siyasal İslam’dır. Ancak bölge siyaseti üzerinde önemli etkilerinden dolayı Filistin meselesini de önde gelen bölgesel dinamiklerden birisi olarak değerlendirebiliriz.

Arap milliyetçiliği 19. yüzyılın sonlarında Osmanlı hakimiyetine tepki olarak kültürel uyanış hareketi şeklinde ortaya çıktı.¹⁷ Osmanlı Devleti’nin yıkılmasından sonra Arap halklarının ve topraklarının tek bir çatı altında birleştirilmesi yerine çok sayıda devletin kurulması, üstelik bu devletlerin İngilizlerin ve Fransızların denetimine geçmesi ile Arap milliyetçiliği popülist, radikal, Batı karşıtı ve pan-Arabist bir harekete dönüştü. Özellikle Mısır’da 1952 ‘devrimi’ ile birlikte Arap milliyetçiliği bölge siyasetindeki en etkili dinamiklerden birisi oldu. Fakat etkin olduğu dönemlerde bazı rejimlerin güdümünde güçlü bir siyasi enstrüman olarak kullanılan Arap milliyetçiliği, Arap ülkelerinin İsrail’e karşı ‘birlikte’ mücadelede başarısız olmaları üzerine yavaş yavaş etkisini yitirmiştir. 1990 yılında bir Arap devletinin (Irak) başka bir Arap devletini (Kuveyt) işgal etmesi, buna karşılık diğer Arap devletlerinin bu saldırgan devlete karşı ABD ile işbirliği yapmaları Arap dünyasının bütünleşmesini öngören Arap milliyetçiliğinin sonunu getirmiştir. Ancak Arap milliyetçiliği 1990’lı yıllarda yeni bir formda yeniden ortaya çıkmıştır. Filistin meselesinin çözülmemesi,

ABD'nin Irak'a müdahaleleri ve küreselleşme ile birlikte yeni ve bağımsız iletişim araçlarının ortaya çıkması Arap sokaklarında Arap kimliğinin ve milliyetçiliğinin yeniden ortaya çıkışına neden olmuştur. Bu yeni milliyetçilik eskisinden farklı olarak devletlerin egemenliklerini ve sınırlarını tehdit etmemiş; ortak acılar, kültür, dil ve bir ölçüde din ekseninde ortak duyguların paylaşılması şeklinde ortaya çıkmıştır.¹⁸

Bölgedeki etkin dinamiklerden birisi de Siyasal İslam'dır.¹⁹ İttifak halindeki Arap ordularının 1967'de İsrail karşısındaki yenilgisi, Arap milliyetçiliğinin düşüşü ve Siyasal İslam'ın yükselişinde dönüm noktası olarak görülür. Bölgede hüküm süren milliyetçi veya muhafazakâr otoriter rejimlere karşı muhalefetin önemli bir kısmı Siyasal İslam altında ortaya çıktı. Özellikle 1979 İran devriminden sonra Siyasal İslam, rejim güvenliğine ve bölgesel güvenliğe en önemli tehditlerden birisi olarak görüldü. 1990'larda Siyasi İslamcı hareketlerin önemli bir kısmı 'sistem' ile uzlaşmaya hazır siyasi partilere dönüşürken bir kısmı aşırılıkçılığa kayd.

1990'lı yıllarda ABD'nin bölgedeki varlığının gerek iktisadi ve siyasi, gerekse askeri cihetten görünür şekilde artması, küreselleşmenin menfi tesirleri ve buna mukabil Ortadoğu Barış Süreci'nin sekteye uğraması Amerikan karşıtı ve radikal akımların bölgede iyice güçlenmesine neden olmuştur. Daha da önemlisi Afganistan'da ve Bosna'da savaşmış gönüllüler İslamcı hareket için militan devşirme kaynağı oluşturmuştur. Böylece yeniden güçlenen radikal gruplar hem bölgede egemen siyasi yapıları hem de onların yerli veya uluslararası destekçilerini hedef almıştır. Nitekim bu radikal örgütler 1990'lı yıllardan itibaren gerek bölgede gerekse bölgenin sınırları dışında Amerikan varlıklarına saldırmaya başlayarak doğrudan

Ortadoğu'daki bölgesel dinamiklerin başlıcaları Arap milliyetçiliği ve Siyasal İslam'dır. Ancak bölge siyaseti üzerinde önemli etkilerinden dolayı Filistin meselesini de önde gelen bölgesel dinamiklerden birisi olarak değerlendiriliriz.

Amerikan çıkarlarını tehdit etmiştir. İşte böyle bir ortamda, Ortadoğu kökenli radikallerin gerçekleŐtirdiđi 11 Eylül saldırısı, ABD ve Batı'nın Ortadoğu'ya yeni bir biçim verme arayışlarına neden olmuştur.

Filistin meselesi, Ortadoğu siyasetinin Şekillenmesinde etkili olan en önemli faktörlerden birisidir.²⁰ Filistin meselesinin üç boyutu vardır. Bir kere Arap-İsrail sorunu olarak görölmektedir. Arap ölkelerinin çoğu, İsrail'in yerleştiği toprakların Arap toprağı olması nedeniyle bu devletin meşruiyetini ve egemenliğini reddetmektedir. Bu nedenle Arap ölkeleri ile İsrail arasında üç büyük ve çok sayıda düşük yoğunluklu savaş olmuştur. Arap cephe ölkelerinden yalnızca Mısır (1978) ve Ürdün (1994) İsrail ile barış anlaşması imzalamıŐ ve diplomatik ilişki kurmuŐtur. Filistin meselesinin ikinci boyutu Filistin-İsrail uyuŐmazlıđıdır. İsrail'in işgal ettiği topraklarda zamanla Filistinli kimliği güçlenmiŐ ve Filistin KurtuluŐ Örgütü (FKÖ) uluslararası toplum tarafından Filistin halkının meŐru temsilcisi olarak kabul edilmiŐtir. Günümüzde Filistinlilerin çoğu, İsrail'in 1967 Savaşı sırasında işgal ettiği Gazze ve Batı Őeria ile Doğu Kudüs'te yaşamaktadır. FKÖ, 1988'de Filistin devletinin kurulduğunu ilan etmiş, fakat ancak 1994'te Ortadoğu Barış Süreci kapsamında bu topraklarda egemen olmak üzere Filistin Ulusal Yönetimi'nin kurulmasıyla işgal altında 'devletleŐme' süreci başlamıştır. Barış sürecinin kesintiye uğraması, Doğu Kudüs ve Batı Őeria'da İsrail işgalinin devam etmesi nedeniyle Filistin meselesi, Ortadoğu gündeminin ön sıralarında yer almaya devam etmektedir. Filistin meselesinin üçüncü boyutu ise dini gerilimdir. Müslömanların üç kutsal kentinden birisi olan Kudüs'ün Yahudi işgali altına girmesi Filistin meselesine İslami bir boyut katmıŐtır.

Bölgesel bir sorun olarak Filistin meselesi, Ortadoğu'daki rejimlerin renginin belirlenmesinde önemli bir unsurdur. Herhangi bir devletin Filistin meselesi karşısında takındığı tutum, o devletin bölgesel politikalarının çerçevesini büyük ölçüde belirlemektedir. Diğer taraftan bir türlü çözüme kavuşamayan bir 'Arap' ya da 'İslam' sorunu olması nedeniyle Filistin meselesinin Arap milliyetçiliğinin ve Siyasal İslam'ın gelişimi ile aşırılıkçı hareketlerin ortaya çıkışında önemli bir payı vardır.

Ortadoğu'da etkin bölgesel dinamiklerden birisi de son yıllarda dikkat çekmeye başlayan mezhep farklılıklarıdır. Türkiye ve Arap ülkelerinin çoğunluğu Sünni'dir, fakat İran, Irak ve Bahreyn gibi Şiiilerin çoğunlukta olduğu ülkelerin yanı sıra Lübnan ve diğer Körfez ülkeleri hatırı sayılır bir Şii nüfusu barındırmaktadır. İktidarın dini inançlara göre paylaşıldığı bir sistemin kurulduğu Lübnan dışında mezhep meselesi 1979 İran devrimi ile öne çıkmıştır. Ancak ABD'nin 2003 yılında Irak'ı işgalinin ardından bu ülkede Şiiilerin çoğunlukta olduğu bir hükümetin kurulması ve burada baş gösteren Şii – Sünni çatışmaları mezhep farklılığını bölge siyasetinin gündemine taşımıştır. Ayrıca, İran'ın bölgedeki etkisinin artması ve Lübnan'da bir Şii siyasal örgütlenmesi olan Hizbullah'ın gücünün artması, Körfez ülkelerinde Şiiilerin siyasi taleplerinin yükselişi, bölge siyasetinde mezhep farklılığının etkin bir faktör olarak ortaya çıktığı tartışmalarına yol açmıştır.²¹ Suriye'de halihazırda yaşanan çatışmalarda savaşıyan gruplar ile destekçileri arasındaki 'mezhepsel' bağlar nedeniyle mezhepçiliğin bölge düzeyindeki etkisinin arttığı görülmektedir.

Ortadoğu'da siyasetin belirlenmesinde etkili bir diğer faktör uluslararası sistemin temel dinamikleridir. Bu nedenle Ortadoğu sömürgeci dönemde Batılı güçlerin

1990'lı yıllarda ABD'nin bölgedeki varlığının gerek iktisadi ve siyasi, gerekse askeri cihetten görünür şekilde artması, küreselleşmenin menfi tesirleri ve buna mukabil Ortadoğu Barış Süreci'nin sekteye uğraması Amerikan karşıtı ve radikal akımların bölgede iyice güçlenmesine neden olmuştur.

istilasına maruz kalırken İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Soğuk Savaş'tan ciddi şekilde etkilenmiştir. Keza, 1990'lardaki küreselleşme dalgası tüm dünyada olduğu gibi Ortadoğu'ya da damgasını vurmuş; küreselleşmenin siyasi, iktisadi ve kültürel boyutları bölgedeki aktörler için kimi tehditleri ve fırsatları beraberinde getirmiştir.²²

Siyasi açıdan küreselleşmeye dünyanın birçok yerinde eşlik eden demokratikleşme dalgası, Ortadoğu'da hayat bulamamıştır. Bu dönemde bölgedeki rejimler, 1980'lerin sonlarından itibaren patlak vermeye başlayan ekonomik ve sosyal sorunlar ile baş etmek zorunda kalmıştır. Küresel eğilimlerin bir yansıması olarak devlet politikaları halk nezdinde sorgulanmaya başlanmıştır. Bu

süreç iletişim kanallarının gelişmesi ve yaygınlaşması nedeniyle devletlerin ‘bilgi’ üzerindeki tekellerinin kırılmasıyla daha da güçlenmiştir. Nitekim bölgede hâkim olan rejimlerin çoğu, ne halklarına vaat ettikleri ideolojik hedefleri gerçekleştirebilmiş ne de ülkelerinin genel refah düzeylerini yükseltebilmiştir. Bu süreç, bölgede hâkim olan rejimlerin meşruiyetlerinin zayıflamasına yol açmıştır. Buna ilaveten, bu ülkelerin kredi için başvurdukları IMF ve Dünya Bankası gibi kurumlar ile Avrupa Birliği gibi örgütler bu ülkelerden ekonomik reformların yanı sıra siyasi reformlar yapmasını ve demokratikleşmesini istemiştir.

Gerek içine düştükleri meşruiyet krizini çözmek gerekse liberalleşmelerini talep eden Batılı muhataplarını memnun etmek için, yani ‘hayatta kalma stratejisinin bir parçası’ olarak bölge ülkeleri iktisadi ve siyasi reform yapma yoluna gitmiştir. Bu reformlar bölgede bir demokratikleşme dalgası başlatmamış, farklı ülkelerde farklı düzeylerde olmak üzere siyasal hayatın kısmen liberalleşmesini sağlamıştır. Petrol fiyatlarının 1990’larda düşmesine rağmen petrol zengini Körfez ülkeleri ile Irak’taki ve Suriye’deki gibi otoriter rejimler siyasal liberalleşmeye büyük ölçüde direnmiştir. Buna karşılık yapısal olarak ekonomisi daha zayıf, güçlü ve etkin güvenlik yapılarından mahrum olan Ürdün ile Tunus bölgedeki liberalleşme sürecinde önde gelen ülkeler olmuştur.²³

İşte bu kısmi siyasi reformlar çerçevesinde bölge ülkelerinde düşünce özgürlükleri, örgütlenme hakları genişletilmiş, devletin yetkilerinin sınırlanması yoluna gidilmiş ve kısmi siyasi katılıma izin verilmeye başlanmıştır. Bu sayede 1990’lı yıllar ve sonrasında bölgede siyasal temsil mekanizmaları kurulmuş, farklı düzeylerde – başkanlık, parlamento, yerel yönetimler – yapılan

ABD’nin 2003 yılında Irak’ı işgalinin ardından bu ülkede Şiiilerin çoğunlukta olduğu bir hükümetin kurulması ve burada baş gösteren Şii – Sünni çatışmaları mezhep farklılığını bölge siyasetinin gündemine taşımıştır.

seçimler Ortadoğu siyasi gündeminde önemli bir yer tutmaya başlamıştır.

Öte yandan rejimlerin güvenliğinin ve devamının sağlanması amacıyla tam siyasi katılıma, serbest ve adil seçimlere izin verilmemiştir. Seçimler ve siyasi katılım mekanizmaları bir ölçüde mevcut rejimlerin iktidarını meşrulaştırmaya hizmet ederken, iktidardaki hükümetler manipülasyon yoluyla istemedikleri siyasi güçleri seçim sürecinin dışında bırakabilmektedir. Güvenlik kaygılarının sürekli ön plana çıkarılması, örgütlenme ve sivil toplumun zayıflığı, burjuvazinin zayıflığı ve devlete bağımlılığı nedeniyle demokrasi talebindeki tereddütlü tutumu bölgede kapsamlı demokratikleşmenin önündeki başlıca engeller olarak görülmektedir.²⁴ Siyasi şeffaflığın, hukuk devletinin, anayasal hükümetin, düşünce hürriyetinin ve örgütlenme hakkının olmaması, liberalleşme açılımlarının önemini azaltmıştır.

Diğer taraftan, küreselleşme ile birlikte devlet-dışı aktörlerin iletişimi ve örgütlenmesi kolaylaştığı için devletin otoritesi kısmen zayıflamıştır. Bu sayede hükümet dışı örgütler kolaylıkla örgütlenip yayılmışlardır. Azınlıklar ve muhalefet hareketleri arasındaki dayanışma ve dış dünya ile ilişkileri kolaylaşmış, bu sayede devletten bağımsız şekilde hareket etmeye başlamışlardır. Bu süreçten sadece ana akım siyasi hareketler değil, aşırı gruplar ile terör örgütleri de istifade etmiştir. Bunun en dikkat çekici örneği terör örgütü El-Kaide'nin örgütlenmesi ve 11 Eylül saldırılarını gerçekleştirmesidir.²⁵

11 Eylül sonrasında ortaya çıkan gelişmelerden en çok etkilenen bölge Ortadoğu olmuştur. ABD yönetiminin 11 Eylül sonrası yeni Ortadoğu yaratma projesi çerçevesindeki hamleleri bölgesel kutuplaşmayı arttırmıştır. İsrail'e ve Amerikan politikalarına karşı çıkan devletler

(İran, Suriye) ve devlet-dışı örgütler (Hizbullah ve Hamas) ile bölgede İran'ın nüfuzunun artmasından ve 'Şii Hilali'nin yükselmesinden çekinen Amerikan müttefikleri (Mısır, Ürdün, Suudi Arabistan ve İsrail) arasında rekabet oldukça şiddetlenmiştir.

Bush'un halefi Barack Obama'nın demokrasinin teşviki konusundaki inandırıcılığının daha yüksek olmasına rağmen Başkan Obama 'İslam dünyası' ile ABD arasındaki 'çatışma'ya son vermek adına adeta bölgedeki statükoya sahip çıkmıştır. Bu bağlamda Haziran 2009'da Mısır'da yaptığı konuşma sırasında İslam dünyasını olduğu gibi kabul edip bu haliyle ilişki kurmaya hazır olduğunu ilan eden Obama, Ortadoğu'nun ve İslam dünyasının dönüşmesi ya da dönüştürülmesi söylemini terk etmiştir.²⁶ Amerikan politikasının bu şekilde dönüşmesine rağmen 2011 yılı Ortadoğu'da halkların değişim için ayağa kalktığı bir yıl olmuştur.

2010 yılının sonunda, yaygın şekilde adlandırıldığı üzere "Arap Baharı" yeni bir bölgesel dinamik olarak ortaya çıkmıştır. Arap Baharı'nı hemen herkes farklı bir şekilde değerlendirmiş, kimileri ekonomik temelli, kimileri demokrasi talep eden bir hareket olarak görmüştür. Bazıları da Arap Baharı'nı 'İslami uyanış' olarak adlandırmış ve süreçteki İslami dinamiklerin altını çizmiştir.

Bölgedeki demokrasi açığı, giderek artan eğitilmiş genç işsizlik oranı, zengin-fakir arasında artan uçurum, yolsuzluk ve yozlaşma ile birlikte mevcut rejimlere duyulan tepki kitlesel muhalefet gösterilerine neden olmuştur. Yaygın kitle gösterilerinde yolsuzlukla mücadele ve siyasal reform talepleri öne çıkmıştır. Muhalefet gösterileri kısa süre içerisinde devrimci hareketlere dönüşmüş, mevcut düzenlerin yıkılmasını talep etmeye başlamıştır. "Arap Baharı" şeklinde adlandırılan sürecin sonucunda

Güvenlik kaygılarının sürekli ön plana çıkarılması, örgütlenme ve sivil toplumun zayıflığı, burjuvazinin zayıflığı ve devlete bağımlılığı nedeniyle demokrasi talebindeki tereddütlü tutumu bölgede kapsamlı demokratikleşmenin önündeki başlıca engeller olarak görülmektedir.

uzun yıllardan beri iktidarda olan ve statükonun temsilcisi haline gelen Tunus'ta Zeynel Abidin Bin Ali, Mısır'da Hüsnü Mübarek, Libya'da Muammer Kaddafi, Yemen'de Ali Abdullah Salih yönetimleri sona ermiştir. Bu dönüşüm Tunus ve Mısır'da hızlı bir şekilde gerçekleştiği halde, Libya'da ve Yemen'de iktidarların muhalifleri bastırmak üzere şiddet kullanması nedeniyle iç çatışmaların ve dış müdahalelerin ardından gelmiştir. Ayaklanmaların eş zamanlı olarak sıçradığı Bahreyn'de ise iktidar muhalifleri, Suudi Arabistan'ın desteği ile bastırmış, böylece devrimci dalga Körfez bölgesinde kontrol altına alınmıştır. Suriye'deki Esad yönetimi de hükümet karşıtı protestoları bastırmak için şiddete başvurmuş, fakat muhalefeti kontrol altına almakta başarılı olamamıştır. Esad yönetiminin şiddete başvurması üzerine Suriye muhalefeti iktidara karşı silahlanmış, böylece Arap Baharı Suriye'de kanlı bir iç savaşa dönüşmüştür.

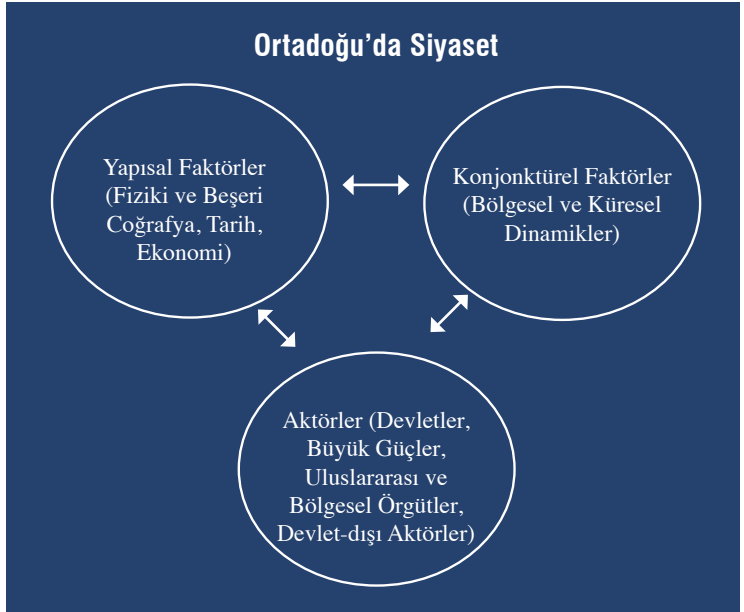
Gösterilerin kendi ülkelerine sıçramasından çekinen Fas, Ürdün, Suudi Arabistan gibi geleneksel Arap yönetimleri ise protestoların önünü almak için popülist uygulamalar ve kısmi siyasal reformlar yapmak yoluna

gitmiştir. Sonuç olarak, bu gösteriler bölgede demokrasiye geçişi bir anda ve tam olarak sağlayamasa da bölgenin demokratikleşmesi konusunda halkın iradesi ve beklentisi ortaya konulmuştur. Zira bu gösteriler sayesinde Ortadoğu halkları siyasal inisiyatif alan bir aktör olarak öne çıkmış ve ‘demokratikleşme’ bölgedeki etkin siyasal dinamiklerden birisi haline gelmiştir.²⁷

Ne var ki Arap Baharı’nın olumlu havası ve iyimserliği kısa süre içerisinde etkisini kaybetmiştir. Bunun başlıca iki nedeni vardır. Birincisi, 3 Temmuz 2013’te Mısır’da yapılan askeri darbe ile Cumhurbaşkanı Muhammed Mursi görevden uzaklaştırılmış, darbeyi yapan General Abdulfettah Sisi’nin idaresi altında yeniden otoriter bir yönetim kurulmuştur. İkincisi Suriye’de iç savaşın uzaması ile bölgesel ve mezhepsel bir nitelik kazanmasıdır. Soruna siyasi çözüm bulma çabalarının sonuçsuz kaldığı Suriye’de gerek bölge dışından büyük güçlerim gerekse bölge ülkelerinin çatışan tarafları desteklemesi savaşın uzamasına ve dört milyonu aşkın Suriyelinin mülteci durumuna düşmesine, yedi milyon insanın ise Suriye içinde yer değiştirmesine neden olmuştur. Ayrıca Suriye aşırılıkçı hareketlerin merkez üssüne dönüşmüştür. Keza, Kaddafi ve Salih yönetimlerinin yıkılmasından sonra Libya’da ve Yemen’de siyasal istikrarın sağlanamaması, bilakis bu ülkelerdeki aşırıcı hareketlerin yükselmesi Arap Baharı ile gelen olumlu havanın kaybolmasına sebep olmuştur.

Sonuç

Bu çalışmada hem Ortadoğu siyasetinin incelenmesi için bir çerçeve oluşturulmuş, hem de bölgede etkili olan temel faktörler ile başlıca aktörler ve bölgesel dinamikler incelenmiştir. siyasi gelişmelerin tek bir faktör ile veya bir aktörün etkisiyle açıklanmaya çalışılması indirgemeci ve çoğu zaman yanıltıcı olmaktadır. Öncelikle bölge siyasetinde etkili olan çok sayıda aktör vardır ve bunlar birbirlerinden sürekli etkilenmektedir. İkincisi, aktörler ne kadar güçlü ve etkili olursa olsun imkân ve kabiliyetleri yapısal faktörler tarafından sınırlanmakta veya desteklenmektedir. Bu nedenle tarihsel miras, fiziki ve beşeri coğrafya ile ekonomik yapının siyaset üzerindeki etkilerine dikkat edilmesi gerekmektedir. Ayrıca bölgesel ve küresel dinamikler Ortadoğu siyasetinin genel seyrini yakından etkilemektedir. Bölge siyasetinde etkili olan aktörler ile onların siyasi tercihleri ve politikaları,

kaçınılmaz olarak bölgesel ve küresel dinamiklerden etkilenmektedir. Bu nedenle Ortadoğu'da siyasi gelişmeler değerlendirilirken geniş kapsamlı bir bakış açısıyla olayların meydana geldiği tarihsel ve mekansal bağlama dikkat edilmelidir.

KAYNAKÇA

- 1 Bkz. Davut Dursun, “Ortadoğu Neresi? Sübjektif bir Kavramın Anlam Çerçevesi ve Tarihi”, *Stradigma*, sayı 10, Kasım 2003; Pinar Bilgin, “Whose ‘Middle East’? Geopolitical Inventions and Practices of Security”, *International Relations*, cilt 18, no 1 (2004).
- 2 Bkz. Zachary Lockman, *Contending Visions of the Middle East The History and Politics of Orientalism*, Cambridge, Cambridge University Press, 2004.
- 3 Bkz. Simon Bromley, *Rethinking Middle East Politics*, Austin, TX, University of Texas Press, 1994.
- 4 Bkz. Fred Halliday, *The Middle East in International Relations: Power, Politics and Ideology*, Cambridge, Cambridge University Press, 2005.
- 5 Bkz. Roger Owen, *State, Power and Politics in the Making of the Modern Middle East*, London, Routledge, 1992.
- 6 Bkz. Halliday, *The Middle East in International Relations: Power, Politics and Ideology*.
- 7 Bkz. Eugene L. Rogan, “The Emergence of the Middle East into the Modern State System”, Louise Fawcett (der.), *International Relations of the Middle East*, New York: Oxford Press, 2005.
- 8 Bkz. Nazih N. Ayubi, *Over-Stating the Arab State*, London, I.B. Tauris, 1995.
- 9 Bkz. C. Harders & M. Legrenzi (der.), *Beyond Regionalism? Regional Cooperation, and Regionalization in the Middle East*, Burlington, Ashgate, 2008.
- 10 Bkz. K. Schulze, M. Stokes, C. Clompell (der.), *Ortadoğu’da Milliyetçilik, Azınlıklar ve Diasporalar*, İstanbul, Sarmal, 1999.
- 11 Bkz. L. Carl Brown (der.), *Diplomacy in the Middle East: the International Relations of Regional and Outside Powers*, Londra, I.B. Tauris, 2004.
- 12 Louise Fawcett, “Alliances, Cooperation, and Regionalism in the Middle East,” Louise Fawcett (der.), *International Relations of the Middle East*, Oxford, New York, Oxford University Press, 2005, s.188.
- 13 Büyük Ortadoğu Projesi tabirinin orijinali “The Greater Middle East Initiative”, doğru çevirisi “Büyük Ortadoğu İnisiyatifi”dir. Bu isim de daha sonra Geniş Ortadoğu ve Kuzey Afrika İnisiyatifi’ne (GOKA) dönüşmüştür. Ancak bu makalede kolaylık olması için Türkiye’de yaygın şekilde kullanılan Büyük Ortadoğu Projesi (BOP) tabiri kullanılmıştır. Bkz. Hüseyin Bağcı ve Bayram Sinkaya, “Büyük Ortadoğu Projesi ve Türkiye: AK Parti’nin Perspektifi,” *Akademik Ortadoğu*, cilt 1, sayı 1, 2006.
- 14 Philip H. Gordon, “Bush’s Middle East Vision,” *Survival*, cilt 45, sayı 1,

- Bahar 2003, s.155-65; Robert Jervis, "Understanding the Bush Doctrine," *Political Science Quarterly*, cilt 118, sayı 3, 2003, s. 365-388; Katerina Dalacoura, "US Democracy Promotion in the Arab Middle East since 11 September 2001: a Critique," *International Affairs*, cilt 81, sayı 5, 2005, s.963-979; Joseph A. Kechichian, "Democratization in Gulf Monarchies: A New Challenge to the GCC," *Middle East Policy*, cilt11, no.4, Kış 2004, s.37-57.
- 15 James A. Russell, "Strategy, Security and War in Iraq: The United States and the Gulf in the 21st Century," *Cambridge Review of International Affairs*, cilt 18, no.2, Temmuz 2005, s.283-301.
- 16 M. Landler & David E. Sanger, "White House, in Shift, Turns Against Syria Leader", *The New York Times*, 12 Temmuz 2011.
- 17 Arap Milliyetçiliği için bkz. Bassam Tibi, *Arap Milliyetçiliği*, çev. Taşkın Temiz, İstanbul, Yöneliş Yay., 1998; Adid Davişa, *Arap Milliyetçiliği: Zaferden Umutsuzluğa*, İstanbul, Literatür Yay., 2004; M. Akif Kireççi, Başlangıcından Günümüze Arap Milliyetçiliği, Ankara, Grafiker, 2012.
- 18 Bkz. As'ad Abu Khalil, "A New Arab Ideology? The Rejuvenation of Arab Nationalism," *Middle East Journal*, cilt 46, no 1 (Kış 1992); Mai Yamani, "Challenged by example: Globalization and the New Arab Awakening," T. Dodge and R. Higgot (der.), *Globalization and the Middle East: Islam, Economy, Society and Politics*, Londra, The Royal Institute of International Affairs, 2002, s.113-131.
- 19 Bkz. Ihsan D. Dagi, *Ortadoğu'da İslam ve Siyaset*, İstanbul, Boyut Yay., 2002; Oliver Roy, *Siyasal İslamın İftası*, İstanbul, Metis Yay. 1994; Gilles Kepel, *Cihat: İslamcılığın Yükselişi ve Gerilemesi*, İstanbul, Doğan Kitap, 2001; John Esposito, *İslam Tehdiidi Efsanesi*, İstanbul, Ufuk Kitap, 2002; Bernard Lewis, *İslam'ın Siyasal Söylemi*, İstanbul, Phoenix, 2007; Phillip Margulies (der.), *The Rise of Islamic Fundamentalism*, New York, Greenhaven, 2006.
- 20 Fahir Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948-1988)*, Ankara, İş Bankası, 1989; Berna Süer & A. Ömür Atmaca, *Arap-İsrail Uyuşmazlığı*, (Ankara: ODTÜ Geliştirme Vakfı, 2006).
- 21 Bkz. Vali Nasr, *The Shia Revival: How Conflicts within Islam will Shape the Future*, New York, W.W. Norton, 2006; Bayram Sinkaya, "Şii Eksenli Tartışmaları ve İran," *Avrasya Dosyası*, cilt 13, sayı 3, 2007, s.37-59.
- 22 A. Ehteshami, *Globalization and Geopolitics in the Middle East: Old Games, New Rules*, Londra, Routledge, 2008.
- 23 Augustus R. Norton (der.), *Civil Society in the Middle East*, cilt I, Leiden, E. J. Brill, 1995; Mehran Kamrava, "Non-democratic States and Political Liberalization in the Middle East: a Structural Analysis," *Third World Quarterly*, cilt 19, sayı 1, 1998, s. 63-85.

- 24 John Waterbury, "Democracy without Democrats? The Potential for Political Liberalization in the Middle East," Ghassan Salame (der.), *Democracy without Democrats? The Renewal of politics in the Muslim World*, Londra, I.B. Tauris, 1994, s. 23-47; Daniel Brumberg, "Liberalization versus Democracy: Understanding Arab Political Reform," *Carnegie Endowment Working Paper*, no.37, Mayıs 2003.
  - 25 Bkz. Richard Whelan, *El-Kaidecilik: İslam'a Tehdit, Dünya'ya Tehdit*, Ankara, Platin Yay., 2006.
  - 26 Obama'nın 4 Haziran 2009'da Kahire'de yaptığı konuşma, "Text: Obama's Speech in Cairo", *The New York Times*, 4 Haziran 2009.
  - 27 Bkz. Marina Ottoway, "The Middle East in Transition – to What?" *Insight Turkey*, cilt 13, no 2 (Bahar 2011); M. Scott Doran, "The Heirs of Nasser: Who will Benefit from the Second Arab Revolution?" *Foreign Affairs*, May/June 2011; Jack A. Goldstone, "Understanding the Revolutions of 2011," *Foreign Affairs*, May/June 2011.
- * Ocak 2015 tarihli "Ortadoğu Siyasetine Giriş: Temel Faktörler, Aktörler ve Dinamikler" başlıklı *ORSAM Kaynak*'ın Nisan 2016 tarihinde güncellenmiş halidir.

ORSAM, Ortadoğu konusunda faaliyet gösteren tarafsız bir düşünce kuruluşudur. ORSAM Ortadoğu ile ilgili bilgi kaynaklarını çeşitlendirmeyi ve bölge uzmanlarının düşüncelerini Türk akademik ve siyasi çevrelere doğrudan yansıtabilmeyi hedeflemektedir. Bu amaçlar doğrultusunda ORSAM, Ortadoğu ülkelerindeki devlet adamlarının, bürokratların, akademisyenlerin, stratejistlerin, gazetecilerin, işadamlarının ve sivil toplum kuruluşları temsilcilerinin Türkiye'de konuk edilmesini kolaylaştırarak, yerel perspektiflerin güçlü yayın yelpazesiyile gerek Türkiye gerek dünya kamuoyuyla paylaşılmasını sağlamaktadır. ORSAM yayın yelpazesinde kitap, rapor, bülten, politika notu, konferans tutanağı ve ORSAM dergileri *Ortadoğu Analiz* ve *Ortadoğu Etütleri* bulunmaktadır.

Bu metnin içeriğinin telif hakları ORSAM'a ait olup, 5846 Sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu uyarınca kaynak gösterilerek kısmen yapılacak makul alıntılar ve yararlanma dışında, hiçbir şekilde önceden izin alınmaksızın kullanılamaz, yeniden yayımlanamaz. Bu raporda yer alan değerlendirmeler yazarına aittir. ORSAM'ın kurumsal görüşünü yansıtmamaktadır.

ORSAM

Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi (ORSAM)

Süleyman Nazif Sokak No: 12-B Çankaya / Ankara

Tel: 0 (312) 430 26 09 Fax: 0 (312) 430 39 48

www.orsam.org.tr